

УДК 94(477):329.285(044)
Світлана Сиротенко

ЛИСТІВКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ АНАРХІСТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ (1903-1914 рр.)

Проаналізовані листівки анархістського руху, визначені їх періодизація та типологія.

Листівки є одним з видів історичних джерел революційного руху в Україні і, зокрема, анархістського. Вони використовувалися для повідомлення населення про ідеологічні засади, діяльність партії і відображали ставлення анархістів до подій, що відбувались у Російській імперії, зокрема в Україні. Листівки відносяться до джерел нелегального друку, і особливості їх характеру та змісту визначалася багатьма чинниками, а саме: самою ідеологією анархістів, за-конспірованістю груп, відсутністю чіткої організації, тактичними прийомами. Ці особливості обумовили широке використання руху пропаганди саме через листівки, прокламації та відозви.

Загальнотеоретичні питання щодо дослідження листівок різних партійних рухів, як виду нелегального періодичного друку, розглядалися багатьма дослідниками¹, роботи яких складають методологічну базу при дослідженні листівок анархістів. Зокрема, з метою більш глибокого аналізу анархістської листкової літератури нами використаний метод групування, описаний Н. Георгієвою².

Незважаючи на достатню кількість публікацій з історії анархізму, джерелознавчі аспекти і, зокрема, листівки до теперішнього часу залишаються малодослідженими в Україні, що обумовлює актуальність теми.

На початку ХХ ст. анархісти робили спроби видання власних листівок, які окреслювали важливі для них питання. В «Альманасі»³ були зібрані листівки, в яких роз'яснювалися ідеологічні погляди анархістів. Довгий час листівки друкувались тільки у виданнях анархістів. Лише наприкінці ХХ ст. російські дослідники зробили систематизацію документів та листівок анархістів. Виданий збірник документів складався з матеріалів, які зберігались в архіві Російської федерації.⁴ Таким чином, листівки різних анархістських груп в Україні не були систематизовані та досліджені, що і обумовлює необхідність даного дослідження.

Мета статті полягає в комплексному аналізі листівок, прокламацій, відозв анархістських груп, які існували в Україні (1903-1914 рр.).

За зовнішнім виглядом всі листівки мають вигляд аркуша, з написаним від руки або друківаним текстом. З 70 знайдених нами листівок 26 написані від руки, 44 надруковані, з них 22 гаснучі. Вгорі кожної листівки вказувався анархістський напрям та гасло. Найчастіше використовувався вислів М.Бакуніна «Дух разрушения есть в тоже самое время созидающий дух». Використовувалися й інші гасла: «Освобождение рабочих есть дело самих рабочих», «Пусть скорее грянет буря», «Смерть буржуазии есть жизнь рабочих», «На насилие насилием», «Тиранам, палачам, угнетателям смерть», «Наибольшее право человека есть право бунта». В кінці листівки вказувалася назва групи, яка її видала, рік видання. В деяких – вказувався тираж та затверджувалася печаткою. Листівки всіх груп анархістів закінчувалися закликами до руйнування держави та приватної власності; знищення буржуазії та багатіїв; до соціальної революції, через яку ставало можливим впровадження анархістського устрою; створення комуні на правах рівності, свободи та братерства.

Анархістські організації мали труднощі з друком листівок, що було обумовлено відсутністю власних друкарень та пильним наглядом поліції. Якщо деякі групи мали підпільні друка-

рні, то їх дуже швидко знешкоджувала поліція, наприклад друкарня в селі Курилівка, Ніжинського повіту⁵. Зважаючи на це, анархісти використовували «захватницьке право» – захоплення друкарень насильницьким шляхом. Автономність груп та їх нечисленність не давала можливості друкування листівок в необхідній кількості, тому майже половина їх писалися від руки. Анархістським групам в Україні намагалися допомогти групи, що мешкали за кордоном. Вони мали власні друкарні, але існували певні труднощі з переправленням нелегальної літератури та листівок у Російську імперію. Листівки анархістських груп, за своїм характером та спрямованістю, можна розділити на чотири групи: 1) листівки та повідомлення, які розкривали ідеологію анархізму; 2) листівки, які висвітлювали історичні події в Російській імперії, зокрема в Україні; 3) листівки, в яких розповідалось про безпосередню діяльність анархістів; 4) листівки, які характеризували стан робітників та селян, закликаючи до бунту, повстання. Найбільша група, за виявленими документами, – друга.

Першу групу складають листівки, що виходили за кордоном, в них розкривались основи ідеології анархізму. Це зруйнування держави та приватної власності, анархічна комуна, як ідеал майбутнього суспільства, засоби здійснення соціальної революції через загальний революційний страйк. Для листівок зазначеного періоду було характерним те, що вони мали загальний характер і не звертались до якоїсь окремої верстви населення.

Згодом анархісти концентрують свій інтерес на роботі серед міського населення, що було пов'язано з пропагандою колективістських принципів, які не розумілися українським селянством. Зазначимо, що в Україні була відсутня російська община, а тому український селянин над усе бажав бути власником. Зважаючи на це, анархісти намагались працювати серед міського населення, де не важко було би розповсюджувати ідеологію (див.табл.1.).

Таблиця 1
ВЕРСТВИ НАСЕЛЕННЯ, ДО ЯКИХ ЗВЕРТАЛИСЬ АНАРХІСТИ В ЛИСТІВКАХ

Верства населення	кількість листівок
До моряків та робітників	1
До солдат	2
До робітників та селян	3
До робітників	35
До працюючих	7
До селян	5
До безробітних	1
Без вказування	16

Аналізуючи звернення анархістів, зазначимо, що вони адресувались або робітникам, або до всіх прошарків населення. Працюючи у середовищі робітників, анархісти найчастіше зіштовхувалися із соціал-демократами, бо мали багато схожого в ідеології, і різниця полягала лише у ставленні до держави і в тактиці боротьби. Анархісти вважали соціал-демократів основними супротивниками, а тому піддавали їх суворій критиці, звинувачували у бідах та негараздах робітничого руху (15 листівок).

До листівок першої групи відносяться: «Почему мы анархисты?»⁶, «Кто такие анархисты?»⁷ (1903 р.); «Во время всеобщей стачки»⁸, «Демократия»⁹ (1905 р.). Перші листівки з'являються у 1903 р., з початку розповсюдження анархізму в Україні.

Прикладом листівок загальнотеоретичного характеру є листівка «Коммунистический анархизм»¹⁰. В ній від імені анархістів-комуністів роз'яснювалось, що таке анархізм за чотирма положеннями: 1) держава; 2) приватна власність; 3) комунізм; 4) засоби досягнення мети. Головними ворогами народу визначались держава та приватна власність, які були перешкодою для виникнення анархії і створення ідеального устрою суспільства: «Держава нам ворог з двох причин: 1) вона охороняє наших найлютіших ворогів – власників; 2) вона ворожа нам по формі, вона хоче контролювати вас... саме завдяки державі та приватній власності люди ріжуть, терзають один одного»¹¹. За-

соби боротьби проти цих ворогів бачились у «насильницьки організованому перевороті, через соціальну революцію»¹², всілякі напади на власність, експропріації, страйки, відмови від сплати податків. Після падіння ненависного ладу насилля буде запроваджений бездержавний комунізм, «де все буде робитися за вільною згодою, вільних людей ... людство бурхливим творчим потоком проявить свою дивну міць, силу свого генія»¹³.

У період підйому революції 1905-1907 рр. анархізм починає дробитися на течії. Федеративний устрій анархістських організацій призвів до появи різних напрямів. Аналізуючи листівки, як історичне джерело, можна побачити, які саме напрями існували та були найактивнішими на території України. (Див. табл.2.)

Таблиця 2
АНАРХІСТСЬКІ ГРУПИ ТА КІЛЬКІСТЬ ЛИСТІВОК, ВИДАНА НИМИ

Назва напрямку	кількість листівок
Комуністичний напрямок в анархізмі:	60
Анархісти-комуністи	51
Група «Безначаліє»	2
Група «Непримиримих»	1
Група анархістів «Вільна комуна»	2
Севастопольська Революційна Бойова Дружина «Свобода усередині нас»	4
Синдикалістський напрям в анархізмі:	3
Анархісти-синдикалісти	1
Група «Буревісник»	2
Індивідуалістичний напрям в анархізмі	1
Група не вказувалася	6
Всього	70

З групи анархістів-комуністів відокремлюються «безначальці», «чорнознаменці». Також існували анархісти-синдикалісти, анархісти-індивідуалісти і «махаєвці». Представники цих груп зверталися до населення, розкриваючи свої ідеологічні погляди. «Безначаліє», «Чорнознаменці», «Севастопольська Бойова Дружина», «Непримиримі» використовували листівки для пропага-

нди своїх поглядів, але такий засіб використовувався рідко, здебільш обирались дії замість слів. Наприклад, ідеологічні погляди членів групи «Безначаліє» та анархістів-комуністів були майже в усьому спільними. Визнаючи класову боротьбу, анархію, комунізм, соціальну революцію, вони розходилися у поглядах на засоби боротьби та тактичні прийоми. Цей факт підтверджує листівка, що була видана групою «Безначаліє»¹⁴, в якій лунав заклик до «нещадної кривавої народної розправи, збройного повстання, визнання всебічного терору, вуличної боротьби»¹⁵.

Анархісти-синдикалісти висловлювали свої погляди через легальний періодичний орган, газету «Новий світ», в якій друкувались листівки цієї групи¹⁶.

Другу групу складають листівки, що висвітлювали історичні події в Російській імперії, які відбувались і в Україні та відношення до них анархістів: скликання Думи¹⁷; Перше травня¹⁸; революція 1905-1907 рр.¹⁹; російсько-японська війна²⁰.

На події в країні анархісти реагували не тільки листівками з погрозами і закликами до повстання, але й конкретними діями – терором та експропріаціями. Дотримуючись антидержавної ідеології, анархісти не визнавали політичної боротьби і виступали проти участі у виборах у всі три Державні Думи (у 18 з 70 листівок). Вважаючи себе міжнародною партією, анархісти виступали як проти Русько-японської війни, так і Першої світової, вважаючи останню братовбивчою.

Так, листівка «К рабочим» (1907 р.)²¹ відноситься до другої групи. В ній висвітлювались події, що турбували анархістів найсильніше – вибори в Думу. Вони закликали відмовитись від будь-якої участі у парламентській діяльності, наводились приклади з практики парламентаризму в Західній Європі і зазначалось: «участь у Думі це «свідоме рабство»²². Натомість, анархісти закликали пролетарів «об'єднатися у союзи, які б переслідували мету революційних виступів та проповіді соціальної революції...»²³. Головною метою боротьби була проголошена анархістська комуна. Досягнути її можна було тільки через соціальну революцію. Листівки цієї групи відображали не тільки

загальні події в імперії, але й події в окремих місцях, наприклад, придушення повстання у катеринославській в'язниці²⁴, напад козаків на мирне населення в Катеринославі²⁵.

Третя група включала листівки, що характеризували безпосередню діяльність анархістів. Виділяючись серед інших партій лівого крила: есерів, соціал-демократів, завдяки тактиці ведення боротьби, анархісти називали її «пропаганда дією». Засобами пропаганди були: терористичні акти, експропріації, вбивства, перестрілки. Анархісти вважали, що обміркований та цілеспрямований акт, направлений проти найненависніших представників капіталу та влади, може допомогти пробудженню народу, спонукати до конкретних та рішучих дій. Таким чином, коли анархісти у листівках повідомляли про здійснення терористичного акту, вони проводили своєрідну агітацію. Показуючи приклади особистої самопожертви заради народної справи, вони, в такий спосіб, закликали до бунту і кривавої боротьби без будь-яких компромісів.

Серед цієї групи листівок можна виділити дві підгрупи: 1) листівки, що обґрунтовували, роз'яснювали сутність та необхідність конкретного терористичного акту; 2) листівки, що були присвячені якомусь анархісту, який здійснив акт та загинув (своєрідний некролог).

Наприклад, до першої підгрупи відносяться листівки, в яких говорилось про вбивство купця Зусьмана в Одесі²⁶, підрив ніжинської поліцейської частини²⁷, вбивство капітана Левшкевича²⁸, підрив квартири директора машинобудівного заводу²⁹.

У характерній для цієї підгрупи листівці описувався терористичний акт, скоєний в Одесі (бомба, що була кинута у кофейню Лібмана)³⁰. Такі дії були направлені проти найбагатших представників буржуазії. Виходячи зі змісту листівки, анархісти оцінювали свої дії своєрідним судом над буржуазією. Вона починалася зі слів «Суд прийшов! Суд безжалісний, який знешкодить винуватців нещастя працюючих, тому що ми, анархісти-комуністи, не знаємо жалю для кровожерів»³¹. Закінчується листівка закликом зробити терористичні акти безперервними: «нехай терор особистий і масовий широкою хвилею розповсюдиться по всій країні»³².

Друга підгрупа включає листівки, присвячені загибелі члена групи внаслідок невдалого теракту. Такий вид листівок починається з опису життя і самовідданої боротьби людини, що загинула. Наприкінці звучав заклик до терору і помсти. Прикладом листівок цієї групи є листівка «Павел Гольман»³³, що була присвячена члену групи. В ній йшла мова про невдачу спробу підризу вагону першого класу одного з членів групи анархістів-комуністів, в наслідок чого поліція заарештувала винуватця. Анархістська група, до якої він належав, вирішила звільнити товариша «хоча б для того, щоб він дійшов до першої поліцейської частини, кинув бомбу і сам залишився там. Не тільки те жахливо, що товариш гине, – жахливіше, що гине він після невдалого акту, не зробивши серйозної справи»³⁴. Саме ці слова були яскравим прикладом ставлення анархістів до характеру боротьби, до якостей людини, яка здійснювала терористичний акт.

Четверта група складає листівки, в яких анархістами описувалося становище робітників та селян. Спочатку змальовувались тяжкі умови життя народу. Для цього анархісти не жаліли епітетів, називаючи буржуазію, урядників, багатіїв «паразитами» і «трутнями». Зміст листівок такого характеру показував той ступінь ненависті, люті, який анархісти відчували до влади і всіх, хто підтримував її. Здійснення терористичних актів, експропріації, руйнування, смерть і помста – ось до чого закликали представники анархістських груп.

Листівки містили відверті погрози на адресу найбагатших членів суспільства. Чим лівіше був напрям, тим радикальнішими вони були. Анархісти закликали до негайних дій для зруйнування існуючого ладу, що, на їх думку, можливим було тільки через бунт і революцію. В деяких листівках, наприклад «Ко всем крестьянам»³⁵ давались рекомендації, як слід діяти. В листівці «К безработным»³⁶, звертаючись до безробітних, змальовувались негаразди і злидні життя народу, описувалась різниця між розкішшю багатих та голодом бідних. Ворогами анархісти оголошували не тільки державу, приватну власність, багатіїв, але й інтелігенцію, бо «заспокоювала солодкими промовами,

що це і є найкращий порядок речей....., затуманювала свідомість, придавлювала волю»³⁷. Таке відношення до інтелігенції було характерною рисою одного з напрямів в анархізмі – «махеевців», але листівка написана від імені анархістів-комуністів. Тому можна говорити про своєрідний взаємовплив між різними течіями. До цієї групи листівок також відносяться: «Голод, Невежество, Страх»³⁸, «К новобранцям»³⁹, що також закликали до бунту й негайного руйнування держави і приватної власності.

Анархістські групи активно діяли в містах України, особливо в період Першої російської революції 1905-1907 рр. Досліджуючи виявлені листівки та враховуючи рік їх видання, можна простежити динаміку активності й популярності груп в Україні. (Див. табл.3.)

Таблиця 3
КІЛЬКІСТЬ ЛИСТІВОК, ВИПУЩЕНИХ АНАРХІСТАМИ У РІЗНІ РОКИ

1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1911	1912	1913	1914
3	3	17	18	15	8	2	1	1	1	1

Найбільша активність всіх груп анархістів припадає на період революції 1905-1907 рр., коли з явилася нагода реалізувати всю ненависть та ідеї руйнування всього старого. Анархісти спроможні були показати дію замість слів, саме з цим і була пов'язана початкова їх популярність. Крім того, міста найбільшого розповсюдження анархістських груп співпадають з кількістю виданих листівок: Катеринослав – 8, Одеса – 15, Київ – 4, Ніжин – 1, Житомир – 1, Харків – 2, Херсон – 1, Гуляй-Поле – 1, Ромни – 1, місто не вказано – 18. Таким чином, слід зазначити, що періодизація листівок, як джерела з історії анархістського руху в Україні співпадає з загальною і поділяється на три періоди: 1) 1903-1904 рр.; 2) 1905-1907 рр.; 3) 1908-1914 рр. Отже, листівки анархістів є цінним історичним джерелом, яке дозволяє дослідникам вивчати особливості існування анархістських груп в Україні (1903–1914 рр.). Вони можуть бути використані при вивченні політичного розвитку історії загальноросійських партій, їх вплив на історію української держави на початку ХХ ст.

1. Стрельский В.И. Источниковедение истории СССР. – К.: Из-во КГУ, 1968; Источниковедение истории СССР XIX – начало XX ст. / Под. ред. Федосова И.А., Астафьева И.М. – М.: Из-во Моск. ун-та, 1970. – С. 469; Георгиева Н.Г. Нелегальная листовая печать России конца XIX – начала XX ст. //Вопросы истории. – 1972. – № 6. – С. 35-47; Источниковедение истории СССР. Учеб. / Под. ред. Ковальченко И.Д. – М.: Высш. шк., 1981; Варшавчик М.А. Историко-партийное источниковедение. Теория. Методология. Методика. – К.: Вищ. шк., 1984; Михальський І.С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. – Луганськ: Альма-матер, 2003; Санцевич А.В. Методика исторического исследования. 2-е изд. перераб. и доп. – К.: Наук. думка, 1989; Дмитрієнко М.Ф. Листівки більшовицьких організацій України 1917-1920 рр. як історичне джерело. – К.: Наук. думка, 1980 – 302 с.
2. Георгиева Н.Г. Нелегальная листовая печать России конца XIX – начала XX ст. //Вопросы истории. – 1972. – № 6. – С. 35-47.
3. Альманах. Сборник статей по истории анархического движения в России. – Париж, 1909.
4. Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935 гг. – В 2 тт. – Т. 1. 1883-1916 гг. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 1998.
5. Центральний державний історичний архів у місті Києві (Далі – ЦДІАК України). – Ф1439. – Оп.1. – Спр.204. – Арк.1-12.
6. Альманах. Сборник статей по истории анархического движения в России. – Париж, 1909. – С.24-25.
7. Там само. – С. 38-39.
8. Там само. – С. 175-177.
9. Там само. – С. 172-175.
10. ЦДІАК України. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1250. – Арк.28.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Анархисты. Документы и материалы. 1883-1935 гг. – В 2 тт. – Т. 1. 1883-1916 гг. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 1998. – С. 80-82.
15. Там само с. 80.

16. ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1 – Ч.1.- Спр.1389. – Арк.205-211.
17. Там само.. – Ф.336. – Оп.1. – Спр.2994. – Арк..198.
18. Там само.. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.858. – Арк.156, 157.
19. Там само.. – Ф.442. – Оп.856. – Спр.6. – Арк.28.
20. Там само.. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.497. – Арк.24.
21. Там само.. – Ф.316. – Оп.1. – Спр.511. – Арк.134.; ф.336. – Оп.1. – Спр.2788.- Арк.48.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.. – Ф.705. – Оп.1. – Спр.274. – Арк.58.
25. Там само.. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.126.
26. Там само.. – Ф.838. – Оп.2. – Спр.1052.
27. Там само.. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.324. – Ч.2. – Арк.41-43.
28. Там само.. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.5050. – Арк.2.
29. Там само.. – Ф.838. – Оп.2. – Спр.1045.
30. Там само.. – Ф.386. – Оп.1. – Спр. 907. – Арк.497.
31. Там само.. – Ф.386. – Оп.1. – Спр. 907. – Арк.497.
32. Там само
33. Там само.. – Ф.335. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.215.
34. Там само
35. Там само.. – Ф.838. – Оп.2. – Спр.1042.
36. Там само.. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.670.- Арк.12.
37. Там само
38. Там само.. – Ф.705. – Оп.1. – Спр.388. – Арк.1-6.
39. Там само.. – Ф.838. – Оп.2. – Спр.1046. – Арк.44.; ф.838. – Оп.2. – Спр.1065.

Svitlana Syrotenko

**LEAFLETS AS A SOURCE FOR STUDY OF HISTORY OF THE
ANARCHIC MOVEMENT IN UKRAINE (1903–1914).**

The author analyzed leaflets of the anarchic movement and determined their division into periods and terminology.